

भाषा र वाक् भाषिक सिद्धान्त साहित्य विश्लेषणको आधार

डा. सुकुम शर्मा

लेखसार

ससुरका भाषासम्बन्धी मान्यता भाषा (langue) र वाक् (Parole) का केन्द्रमा रही यस लेखमा साहित्यको अध्ययन, विश्लेषणको एक आधार वा पद्धति निर्माण गरिएको छ । ससुरको मान्यता सामाजिक पक्ष भाषा र वैयक्तिक प्रयोग बोली भन्ने रहेको छ । यस आधारमा रहेर साहित्य सिर्जना या चिन्तनका विश्लेषणका क्रममा सामाजिक पक्ष र वैयक्तिक पक्षको खोजी गरिएको छ । यसमा भाषालाई सामाजिक पक्ष र बोली वैयक्तिक पक्षका आधारबाट भाषिक व्याख्या गर्दा बनाइएका मान्यता साहित्यका सन्दर्भमा प्रयोग गरी साहित्य सिर्जनाको दार्शनिक आधार र विश्लेषणको स्पष्ट खाका कोरिएको छ । भाषा समाजको आधारभित्र रहेर बोलीका रूपमा मूर्त हुन्छ भन्ने मान्यताबाट आन्तरिक र बाह्य संरचनाको चिन्तनगत परम्परा विकास भएको छ र यो मान्यता साहित्य सिर्जनामा पनि देखिन्छ भन्ने निष्कर्ष यस अध्ययनमा आएको छ । भाषा र वाक्को यही सामाजिक र वैयक्तिक पक्षको आधारमा रहेर साहित्यको मूल्यबोधको मार्ग निर्धारण गर्दा साहित्यको आधार पनि समाजसँग जोडिएको हुन्छ र साहित्यिकता समाजको साभ्ना पक्ष हो भने रचना बोली जस्तै वैयक्तिक पक्षमा अर्थिने गर्दछ भन्ने मान्यता यस लेखमा प्रस्तावना गरिएको छ । भाषा र बोलीको सम्बन्धगत मान्यतासँग साहित्यको समाज र व्यक्तिगतको उत्तरदायित्वको अर्थ नै यस लेखमा खोजी गरिएको विशेष पक्ष हो । यस लेखमा नमुना पद्धतिबाट सामग्री चयन गरिएको छ र विश्लेषणमा गुणात्मक अध्ययन पद्धति अवलम्बन गरिएको छ । यस क्रममा आफर कृतिको साहित्यिकता र रचनागत पक्षको मूल्यबोध गर्दै यस मान्यताको व्यावहारिक प्रयोग पनि यस लेखमा प्रस्तुत छ ।

शब्दकुञ्जी : साहित्यिकता र रचना, आन्तरिक संरचना, बाह्य संरचना, कथ्य र लेख्य रूप ।

[Language and Speech Theory: The Basis of Literary Analysis]

Dr. Sukum Sharma

Abstract

This article does a comparative study and analysis of literature focusing on the ideas of Ferdinand de Saussure, langue and parole. Saussure believed that the social aspect was the language and that the language of personal use was parole. The process of analyzing literary creation or thought has explored the social and individual aspects. It identifies the social function of language and interprets dialect based on individual aspects in the context of literature. It emphasizes that language is an abstract expression of a society that exists within a dialect. A contemplative tradition has developed around language's internal and

external structure in this context. This study concluded that this concept is also seen in the creation of literature. Language and speech play an important role in determining the value of literature. Thus, the basis of literature is also connected to society. If this literature is a common element of society, it implies the individual element, such as composition and speech. This article explains how this relationship is accomplished. In this article, it is the meaning of the responsibility of literature towards society and individuality along with the related beliefs of language and dialect that are explored. This article was accumulated using the sampling method. The analysis in this article has been conducted using a qualitative method. In this article, the value of the literary and creative side of the work called the text *Aaphar* is emphasized. The practical application of this belief is also discussed.

Keywords: literariness and composition, internal structure, external structure, spoken and written form

विषयपरिचय

ससुर (सन् १९१६) का भाषिक चिन्तनमा भाषाको मनोविज्ञान र समाजविज्ञानको आधार देखिन्छ। भाषाको सामाजिक र वैयक्तिक आधारको चिन्तनका क्रममा यिनले भाषा (langue) र वाक् (Parole)को अवधारणा अधि सारेका हुन्। यो उनका चिन्तनको मौलिक योगदान मानिन्छ। भाषा र वाक्का बिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको देखिन्छ। भाषा एक सामाजिक व्यवस्था हो र वाक् त्यही भाषाको कथ्यपरक वा लेख्यपरक वैयक्तिक रूप हो। भाषा सङ्केत व्यवस्था हो र यसका संरचनाका बारेमा खोजी गर्दा समाज र व्यक्तिका बिचको यस सम्बन्धबारे स्पष्ट हुनुपर्ने देखिन्छ। भाषामा सामाजिक पक्ष स्थिर हुन्छ भने बोलीमा वैयक्तिक पक्ष स्थिर हुने गर्दछ। भाषा समाजको अमूर्त आधार हो र त्यसको समाजबाटै सामूहिक तथा नियमीकरण गरिन्छ।

साहित्य पनि सामाजिक व्यवस्थाको कथ्य र लेख्य रूपको वैयक्तिक सन्दर्भमा चर्चा भएको पाइन्छ। भाषा सम्बद्ध समाजको मस्तिष्कमा हुन्छ र त्यही भाषा नै वाक्का रूपमा प्रयुक्त हुन्छ। साहित्य पनि सम्बद्ध समाजको मस्तिष्कमा हुन्छ र त्यो सिर्जनात्मक रचनाका रूपमा प्रयुक्त हुन्छ। समाजमा विद्यमान यो पक्ष नै साहित्यको आधार हो र यो कुनै व्यक्तिसँग विधाका माध्यमबाट

प्रकट हुन्छ। भाषा अमूर्त भएभै साहित्यको सौन्दर्य वा साहित्यिकताको पक्ष पनि अमूर्त हुन्छ। वाक् मूर्त या भौतिक भए जस्तै विधागत प्रस्तुति पनि मूर्त हुन्छ। साहित्यिकता वास्तविक नभए पनि यो विधागत आधारमा मूर्त भएर त्यो वास्तविकता बोध हुन्छ। भाषाको वास्तविकता मस्तिष्कमा भएभै साहित्यिकताको वास्तविकता पनि मस्तिष्कमा हुन्छ र वाक्को अस्तित्व भौतिक जगत्मा भएकाले साहित्यमा त्योपनि विधाका रूपमा भौतिक जगत्मा देखापर्छ। भाषा एउटा सामाजिक वस्तु हो र यसको अभिव्यक्ति वक्ताले वाक्का रूपमा गर्ने आधारबाट साहित्य पनि सामाजिक वस्तु हो र यो लेखक वा भावकले रचना या विधाका माध्यमबाट व्यक्त गर्छ भन्ने संश्लेषणमा आउन सकिन्छ। भाषाको यो मान्यता साहित्यका सन्दर्भमा साहित्यिकता र रचनाका आधारबाट साहित्यको विश्लेषण या चर्चा गर्नु नै यस लेखको विषयगत पक्ष हो। यस आधारको प्रयोग आफर कृतिका विश्लेषणबाट स्पष्ट पाउँ मानव मस्तिष्कको यो विशिष्ट पक्षको चिनारी दिनु नै यस लेखको विषयगत क्षेत्र हो।

अध्ययनविधि

भाषा र वाक् भाषाको प्रकार्यगत आधार के हो र यो कसरी सम्पन्न हुन्छ भन्ने मान्यतामा देखापरेको भाषिक सिद्धान्त हो। भाषा अध्ययनको यस मान्यतामा रहेर

साहित्यका क्षेत्रमा सिर्जनात्मक प्रक्रिया र सिर्जनाको मूल्यबोध केकसरी हुन्छ भन्ने प्राज्ञिक अन्वेषण नै यस अध्ययनको मूल समस्या हो । भाषा र वाक्का अवधारणाबाट भाषिक अध्ययनको चर्चा गरे जस्तै साहित्यको पनि साहित्यिकता र रचना विशेष हुन्छ भन्ने प्राज्ञिक खोजीमा केन्द्रित भएर सैद्धान्तिक आधारसहित प्रयोगात्मक विश्लेषणको मार्गबोध गराउनु नै यस लेखको अभीष्ट हो ।

यस अध्ययनका लागि सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ ।

भाषा क्षेत्रमा सीमित यो मान्यता साहित्यका क्षेत्रमा विस्तार हुँदा साहित्य अध्ययनको एक पद्धति या उपागम पनि विकास हुने देखिन्छ । प्रस्तुत लेख सैद्धान्तिक अवधारणा निर्माणमा केन्द्रित भएकाले ससुरको कृति *कोर्स इन् जनरल लिङ्ग्विस्टिक* (सन् १९१६) मा व्याख्या गरिएको सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा प्रस्तुत यो मान्यता साहित्य चिन्तन या विश्लेषणका क्रममा एक प्रयोगात्मक र सैद्धान्तिक आधारका रूपमा स्थापित गर्न सोद्देश्यमूलक नमुना ब्युद्धतिबाट सामग्री चयन गरिएको छ । यस लेखमा गुणात्मक अध्ययन पद्धति अवलम्बन गरिएको छ ।

भाषा र वाक्सम्बन्धी मान्यता

ससुरले भाषाको प्रकृतिसम्बन्धी चिन्तनका क्रममा भाषा र वाक्को मान्यता अघि सारेको पाइन्छ । भाषा मानवको संस्कृतिसँग जोडिएको हुन्छ । यो वैयक्तिक र सामाजिक पक्ष भएकाले एकविना अर्काको कल्पना गर्न नसकिने मान्यता ससुरको छ (ससुर, सन् १९९५, पृ. ९) । भाषाको दार्शनिक आधार र भाषिक व्यवस्थाको वास्तविकताका चिन्तनका क्रममा यो द्विविभाजक मान्यता विकास भएको हो भन्ने व्याख्या पनि पाइन्छ (रस्तोगी, सन् १९९७, पृ. ३५) । समुदायका सदस्यहरूले यथार्थ व्यवहारमा अभिव्यक्त गरेको वाणीको समष्टि नै भाषा हो । त्यसैले भाषाको संरचना भाषिक प्रयोक्ताको सामाजिक उत्पादनसँग जोडिएको हुन्छ । यसर्थ भाषा सामाजिक वस्तु

हो र वक्ताले यसको अभिव्यक्ति वाक्का रूपमा गर्छ भन्ने आधार पाइन्छ (ससुर, सन् १९९७, पृ. ९) । भाषा भाषिक समाजका नियमद्वारा संस्थागत रूपमा रहेको मनोवैज्ञानिक आधार हो भने वाक् व्यक्तिगत व्यवहार र शैली हो । यो व्यक्ति र समाज दुवैसँग सम्बद्ध हुन्छ । यसमा समष्टि र व्यक्तिगत आधार रहेको हुन्छ । पेरोलले भाषाको व्यक्तिगत प्रयोग र ल्याडले त्यसको साभ्ना व्याकरण या नियमलाई जनाउने र ल्याडले नै पेरोललाई सम्भव बनाएको हुन्छ भन्ने भनाइ पनि पाइन्छ (उप्रेती, २०६८, पृ. १५) । यस्तै बोली वैयक्तिक कार्य हो । भाषा संस्थागत र गत्यात्मक हुने हुँदा यसको प्रयोग भाषा व्यवहारका रूपमा हुन्छ भन्ने ससुरको मान्यता हो (न्यौपाने, २०५१, पृ. १७-१८) । बोली व्यक्तिगत आवश्यकताका कारण विषमरूपी हुन्छ । यो भाषाको व्यष्टि रूप हो । भाषा संस्थागत र समूह अनुबन्ध हुने हुँदा यो समरूपी तथा अमूर्त र समाज निरपेक्ष हुने गर्छ (ससुर, सन् १९९५, पृ. ९) । भाषा चिन्तन परम्परामा ससुरको यो अवधारणा मौलिक योगदान हुनाका साथै भाषा प्रयोक्ताको मस्तिष्कमा हुने हुँदा वाक् त्यही सामाजिक पक्षको भौतिकरूप वा मूर्त पक्ष भएको पनि चर्चा पाइन्छ (तिवारी, सन् १९८५, पृ. २८) । यसक्रममा भाषा भौतिक उत्पादन नभई सामाजिक प्रकार्यको एक आधार हो भन्ने निष्कर्षमा आउन सकिन्छ । भाषाको सत्ता सामाजिक हुन्छ र वाक् भौतिक हुन्छ । भाषिक चिन्तनमा यो युगका कारण भाषाको वास्तविकता मस्तिष्कमा हुन्छ र वाक्को भौतिक जगत्मा हुन्छ भन्ने तथ्य पनि स्पष्ट भएको छ (बन्धु, २०७०, पृ. ४८) । भाषा परिवर्तनशील गत्यात्मक र संस्थागत, समरूपी हुन्छ भने वाक् विषमरूपी हुन्छ । व्यक्तिको सन्दर्भ, श्रोताको भूमिका, देशकाल परिस्थितिको प्रभावमा कोडीकरणका प्रक्रियामा संलग्न पक्ष वाक् भएको पनि चर्चा पाइन्छ (श्रीवास्तव, सन् १९९७, पृ. ४२) । यसलाई चेसको चालसँग ससुरले व्याख्या गरेको पाइन्छ । यी दुवै पक्ष भिन्न नभई एकत्व हुँदा नै भाषाको कार्य अर्थयुक्त हुन्छ । यसको सम्बन्ध द्वन्द्वात्मक हुने तथा सामाजिक चेतनाको मानसिक धरातलमा भाषा सञ्चित हुन्छ (श्रीवास्तव, सन् १९९७, पृ. ४२) । यसमा

कार्यकारणको सम्बन्ध पनि देखिन्छ। यसबाट सामाजिक उत्पादन र वैयक्तिक आधारको सम्बन्ध अर्थात् समष्टि र व्यष्टिको सम्बन्धगत आधार यसमा रहेको स्पष्ट हुन्छ। भाषा मनोदैहिक संयन्त्र भएकाले यस पक्षमा स्पष्ट हुन आवश्यक छ भन्ने ससुरको मान्यता पनि छ (बन्धु, २०७०, पृ. ४८)। यसरी समाज र सामाजिक संस्कारका रूपमा यस सम्बन्धलाई लिन सकिन्छ। यो सम्बन्ध अन्योन्याश्रित देखिन्छ। सामूहिक चेतनाको व्यावहारिक प्रतिरूपका सम्बन्धमा यसलाई लिन सकिन्छ (आचार्य, २०७१, पृ. ६६)। सामाजिक तथ्य अवैयक्तिक हुने हुँदा मानव मात्रको सामान्य ज्ञानको निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पनि स्पष्ट हुन्छ। यो चिन्तन चोम्स्कीको क्षमता र सम्पादनको आधार पनि हो भन्ने मान्यता पनि पाइन्छ (लयन्स, सन् १९७१ पृ. ५१)। वास्तवमा ससुर भाषा र बोलीको युग्मक खडा गरी भाषाको, भाषागत नियमको, संरचना (स्ट्रक्चर) को कोडको व्यवस्था (सिस्टम) को आधारमा बोलीको अर्थात् व्यक्तिबोलीको अध्ययनलाई प्रोत्साहित गर्छन् (गौतम, २०६४, पृ. ७६) भन्दै साहित्यका अध्ययनमा जोडिएको पाइन्छ। यस मान्यताबाट साहित्य चिन्तन र व्यक्ति रचनाका विषयमा आधार बनाएर साहित्यको चर्चा गर्न सकिन्छ। साहित्यमा शैली तथा संरचनावादको आधुनिक प्रवेश या आधार ससुरको यही मान्यता हो भन्ने मूल्याङ्कन पनि पाइन्छ (त्रिपाठी, २०६५, पृ. ३४०)। यसमा पनि भाषालाई सामाजिक पक्षको बृहत् आधार अर्थात् साहित्यिकताको समग्र र वैयक्तिक पक्ष या व्यवहारसँग चारित्रिक र रचनाको आधार जोडेर हेर्न सकिन्छ। सामाजिक पक्षको अमूर्त व्यवस्थामा मूर्त हुन विधा विशेषबाट व्यक्त हुन आउने सन्दर्भ साहित्यका सन्दर्भमा पनि हेर्न सकिन्छ। यस्तै सङ्केत विश्लेषण, मिथको अध्ययन, पहिचान तथा प्रतिनिधित्वको अध्ययनमा पनि ससुरको यो मान्यता स्मरणीय देखिन्छ (हल, सन् १९९७, पृ. ३३-३४)। त्यसैले ससुरको यो चिन्तन साहित्य अध्ययनको एक सैद्धान्तिक आधार निर्माणमा उल्लेख्य देखिन्छ।

साहित्यिकता र रचना

ससुरको भाषा र वाक्को सैद्धान्तिक मान्यता साहित्यका सन्दर्भमा पनि एक सैद्धान्तिक आधारका रूपमा चर्चा हुँदै आएको छ। शैलीविज्ञान, संरचनावाद र उत्तरसंरचनावादका साहित्य विश्लेषणका सन्दर्भमा शर्मा (२०४८), नेपाल (सन् २००९), अधिकारी (२०६१) त्रिपाठी (२०६५), लुइटेल् (२०६२), गौतम (२०६४) आदिका लेखनमा पनि यस पक्षको सान्दर्भिक चर्चा पाइन्छ। ससुरकै शब्दावली (ल्याड र पेरोल) प्रयोग गरी भ्लादिमिर प्रोपले कथाको समष्टि समूहलाई ल्याड र कथा विशेषलाई पेरोलका रूपमा लिएर व्याख्या गरेको प्रसङ्ग पनि देखिन्छ (अधिकारी, २०६१, पृ. ३६)। यस्तै प्रत्येक कृति या संरचनाको बनोटलाई भाषा र बुनोटलाई वाक् मानिने तथा एउटा कवितालाई भाषा र त्यसका संरचक एकाइलाई वाक् मान्न सकिने पनि चर्चा पाइन्छ (लुइटेल्, २०६२, पृ. ६६)। यसबाट फरक फरक आधारबाट साहित्यका चिन्तनमा जोडिने मार्ग स्पष्ट हुन्छ।

भाषा र वाक्को सम्बन्ध जटिल र विरोधाभास भए जस्तै (लयन्स, सन् १९७१, पृ. ५१-५२) साहित्यिकता र रचनाको सम्बन्ध पनि उस्तै विरोधाभास र जटिल देखिन्छ। समाजमा विद्यमान यथार्थको मानसिक संश्लेषणका प्रक्रियामा साहित्यको सिर्जन आधार रहेको हुन्छ। त्यसलाई मूर्त रूप दिने सम्बन्धमा व्यक्ति प्रतिभाको भूमिका भाषाका क्षेत्रमा जस्तै साहित्यका सैद्धान्तिक आधार निर्माणका मान्यतामा पनि देखापर्छ। समाजको भाषिक वक्तामध्ये लेखक पनि एक भएकाले लेखकको सामाजिक धरातल साभा र समरूपी हुन्छ। त्यो समरूपी समाजबाट व्यक्तिले भिन्न विषमरूपी सिर्जना दिनसक्ने आधार यही नै हो। यो आधार भाषा र वाक्को सम्बन्ध जस्तै साहित्यिकता र रचनाका सम्बन्धबाट स्पष्ट हुन्छ।

समाजका विविध पक्षमा साहित्यिकता देखिन्छ। समाजसँग जोडिएको साहित्यिकता साभा पक्ष हो। भाषा एउटा सामाजिक वस्तु भएकाले यसको अभिव्यक्ति

वक्ताले वाणीका रूपमा प्रकट गरे भैं (ससुर, सन् १९९५, पृ. ९) साहित्यिकता पनि साभ्ना पक्ष हो र यसको अभिव्यक्ति रचनाकारले रचनामार्फत गर्छ । भाषाको अर्थ निर्मितमा सामाजिक पहिचान नै उल्लेख्य हुन्छ । यही पहिचानको पक्ष साहित्यिकता हो र यो व्यक्ति रचना वा लेखनमा आएको हुन्छ । भाषा र वाक्को जस्तै सम्बन्ध साहित्यिकता र रचनामा पनि हुने देखिन्छ । समाजमा विद्यमान साहित्यिकता (लय, कथन, अभिनय) नै रचनाको आधार हो । यस सम्बन्धलाई ल्याड समाज वा भाषा/साहित्यिकता समाज वा साहित्य र पेरोल व्यक्ति वा बोली/रचना व्यक्ति वा शैलीका आधारबाट यसलाई हेर्न सकिन्छ । यस्तै सांस्कृतिक अध्ययनका सन्दर्भमा प्रतिनिधित्वको चर्चा गर्दा हल (सन् १९१७) ले पनि ल्याड र प्यारोलको अवधारणा जोडेको देखिन्छ । यस परम्परा भन्दा भिन्न रहेर थप सैद्धान्तिक मान्यता यस लेखनमा प्रस्तावना गरिएको छ । यो प्रस्तावना साहित्यिकता मानव मस्तिष्कमा जन्मजात आउँछ । त्यो क्षमता भनेको लय, कथन र अभिव्यक्तिमा प्रकट हुने गुण हो ।

यस आधारमा ल्याड समाज वा भाषाको साभ्ना पक्ष हो भने पेरोल व्यक्ति वा भाषिक प्रयोगको बोली हो । यो पक्ष साहित्यिकता समाज वा साहित्य र रचना व्यक्ति वा शैलीसँग जोडिएको पक्ष हो । साभ्ना सामाजिक विषयसँग साहित्यिकता (लय, कथन, अभिनय) पनि साभ्ना हुन्छ । यो पक्ष बोध गरी साहित्यिकता (लय, कथन, अभिनय) का चयनबाट व्यक्ति प्रतिभाले आफ्नो रचना प्रस्तुत गर्दछ । साहित्यको सन्दर्भ समाज र प्रतिनिधित्वको स्थितिबाट पहिचानमा मूर्त हुँदा पहिचानको अध्ययन यस मान्यतासँग जोडिएको छ । यसबाट साहित्यिकता अन्तः तह हो र रचनाका रूपमा प्रकटीकृत पक्ष बाह्य तह हो । साहित्यमा व्यक्ति समाजको पहिचान हो र समाजको त्यो पहिचान व्यक्तिका रचनामा आएको हुन्छ । उदाहरणका रूपमा समाजमा छुत अछुत व्यवस्था रहेको छ । यो समग्रताभिन्न (साभ्ना क्षेत्र) को प्रस्तुति साहित्यिकता (समग्र) को पक्ष व्यक्ति रचना (व्यष्टि) मा आएको हुन्छ । भाषावैज्ञानिकको विश्लेषण र व्याख्याको भाषिक व्यवस्था

भाषा भएजस्तै (लयन्स, सन् १९७१, पृ. ५२) साहित्यिकता पनि साहित्यशास्त्री या समालोचकको व्याख्याभिन्न पर्छ । भाषा उत्पादनको आधार भएजस्तै साहित्यिकता पनि साहित्य उत्पादनको आधार हो । वक्ताले समूह प्रदत्त भाषिक व्यवस्था प्रयोग गर्दछ । त्यो प्रयोग वाक् हो भने जस्तै रचनाकार वा व्यक्ति स्रष्टाले पनि समूह प्रदत्त साहित्यिक व्यवस्था (लय, कथन र अभिनय व्यवस्था) को प्रयोग गर्दछ र त्यो प्रयोग रचना हो भन्न सकिन्छ । ससुरको भित्री तह विचार र त्यो विचार ध्वनिसमूहका आधारबाट नै प्रकट हुने मान्यतामा अन्तःतह र बाह्य तहको संरचनात्मक आधार रहेको देखिन्छ । साहित्यिकता अन्तःतहको संरचना हो जुन विधा विशेषका नियमबाट रचनामा मूर्त हुन्छ । त्यसैले भाषामा ससुरले खोजेको भाषा र वाक् सम्बन्ध जस्तै साहित्यिकता र रचनाको यो पक्ष साहित्यका सन्दर्भमा पनि साहित्य अध्ययनको एक आधार हुने देखिन्छ । वास्तवमा साहित्यिकता समाजमा विद्यमान समूह प्रदत्त व्यवस्था हो । यस व्यवस्थाको प्रयोग रचनामा हुन्छ र यो सम्बन्ध जटिल र अन्योन्याश्रित छ । भाषा र वाक्को सन्दर्भमा भाषा आन्तरिक सङ्गति तथा सम्बन्धको नियम हो । यो सामाजिक समूहले बोध गर्ने र सार्वभौम संरचनामा हेरिन्छ । वाक् बोली हो यसलाई लिखित र मौखिक रूपमा दैनिक जीवनमा हेरिन्छ । यी दुईको प्रकार्य चेतको खेलजस्तै हो । चेतको खेलमा हुने नियम भाषा हो भने नियम अनुसार गति लिन प्रत्येकलाई हुने स्वतन्त्रता वाक् हो । यही आधार साहित्यिकता र रचनामा पनि दोहोरिने देखिन्छ । साहित्यिकता सार्वभौम नियम हो त्यो नियममा गति लिन प्रत्येक स्रष्टा वा रचनाकारलाई स्वतन्त्रता रहेको हुन्छ । साहित्यिकता उही हुँदा पनि प्रत्येक रचना मौलिक हुने आधार यही हो । त्यसैले साहित्यका अध्ययनमा ससुरको यो अवधारणा फरक ढङ्गले प्रयोग भए पनि यस लेखनमा प्रस्तावित नवीन आधारबाट सैद्धान्तिक उपागम या प्रक्रियाको चर्चा गरिएको छ ।

साहित्यिक विश्लेषण

साहित्यमा ससुरको भाषा र वाक्को मान्यताको विश्लेषणका क्रममा आफर कृतिलाई यस सन्दर्भमा सोद्देश्य चयन गरिएको छ । आफरको साहित्यिकता समाजमा विद्यमान छुवाछुत सन्दर्भमा जोडिएको छ । परम्परागत सन्दर्भबाट दलित सम्बन्धी मान्यता समाजमा पहिचानका रूपमा विद्यमान रहेको छ । यो विद्यमान समाजको वास्तविक मानसिकता हो । यो मानसिकता साहित्यिकताको एक आधार हो र यस आधार (विषय क्षेत्र) मा आठ जना रचनाकारका ३३ ओटा फरक रचनामा यो क्षेत्र साभ्ना बनेको छ । साहित्यिकताको लयसँग जोडिएर यस कृतिमा त्यही साभ्ना विषय (साहित्यिकता) को चर्चा गरिएको छ । यसमा पौराणिक सन्दर्भ *मनुस्मृति*, *रामायण* लगायतका प्राचीन ग्रन्थका आधारबाट छुवाछुतको सामाजिक मान्यताले स्वीकार गरेको यथार्थ खोजी गर्दै त्यसमा नयाँ चेतनाको आधार निर्माणमा जोड दिइएको छ । यसमा इतिहासका पक्ष, श्रमजीवी र सिपयुक्त व्यक्ति/समूह अछुत भएको र त्यसमा परिवर्तन आवश्यक भएको पक्ष साभ्ना पहिचानको अर्थ हो र आफरको साहित्यिकताको साभ्ना पक्ष पनि यही हो । यो समाज या साहित्यिकता रचनामा (लय) साटिँदा व्यक्तिको पहिचान बोधसँग जोडिएको छ । अर्थात् साहित्यिकताको साभ्ना क्षेत्र वैयक्तिक शैलीसहित रचना भएर यस कृतिमा साटिएको छ । लयभित्रबाट साभ्ना समाज (साहित्यिकता) मा पुग्ने बाटो पौराणिक, ऐतिहासिक र समसामयिक समाज भएर विकसित छ । यसमा अन्तःसंरचना र बाह्य संरचनाको आधार रहेको छ । यस संरचनात्मक पक्षबाट युगचेतना, विषय, दृष्टिकोण, भाव, लय र भाषाको समष्टिमा नै साहित्यिकता र रचनाको निर्माण हुने तथ्य पनि बिर्सन मिल्दैन । यही आधारमा रहेर रचनाकारले आफ्नो रचनाको पृथक् या भिन्न अस्तित्व निर्माणमा लागिपरेको हुन्छ । यो पक्ष भाषा र वाक् जस्तै अन्योन्याश्रित रहेको तथ्य पनि यस सन्दर्भमा विचारणीय नै छ ।

भाषा र वाक् संरचनावादको सैद्धान्तिक आधार पनि हो भन्ने व्याख्या पाइन्छ । वैयक्तिक शब्दका माध्यमबाट बृहत् संरचनाको खोजी यही मान्यताले संरचनावादी अभिप्रेरित भएको पनि चर्चा छ (लयन्स, सन् १९७१, पृ. ५१) । यसलाई सन्दर्भ र शब्द प्रयोगका आधारमा लिई सङ्कथनको आधार पनि बनाइएको छ । यस्तै मिथ र कथाका आधारमा पनि यो सम्बन्ध व्याख्या भएको छ । त्यो साहित्यका सन्दर्भमा पनि अन्तःसंरचनामा विषय, भाव र चिन्तनको आधार देखिन्छ र बाह्य संरचनामा लय, भाषाको आधार बनेको पाइन्छ । यही मान्यतामा साहित्यिकता र रचना जोडिए पनि संरचनात्मक अध्ययन र शैली भन्दा भिन्न आधार भएको तथ्य बिर्सन मिल्दैन ।

युगचेतना र रचनाकार

समाजको विद्यमान चेतनाबाट साहित्यकार पृथक् रहँदैन । रचनाको समसामयिक र कालगत अस्तित्व हुने गर्दछ । खास कुनै युग समाजको सामाजिकताबाट नै साहित्यिकता मूर्त हुने प्रक्रियामा जान्छ । समसामयिक सन्दर्भमा छुतअछुतको मूल्यभित्र दलित अस्तित्व समाजको एक चेतना हो र यो चेतना साहित्यिकताको एक पक्ष हो । यो पक्ष साहित्यिकता लय, अभिनय वा कथनमा साटनु वैयक्तिकता या रचनाको सिर्जनात्मक क्रम हो । छुवाछुतको साभ्ना साहित्यिकता विविध व्यक्ति प्रतिभाले लयसँग साटेर प्रस्तुत गरेको कृति आफर भएकाले यसमा साहित्यिकता साभ्ना छ । छुतअछुत अमानवीय स्वरूपको विद्रोह सामाजिक व्यवस्थाको उल्लेख्य पक्ष हो । यसमा समूहदर्शी चरित्र र सामाजिक स्वरूपको प्रतिनिधित्व हुने हुँदा व्यक्तिलाई जोड दिएको हुँदैन (लिंवाले, सन् २००१, पृ. ४५) । छुतअछुतको सांस्कृतिक शास्त्रीय आधार पुराण हुँदै इतिहासबाट वर्तमान समाजमा आइपुगेको यो व्यवस्था (साहित्यिकता) एकातिर भेदभावपूर्ण छ भने अर्कातिर पहिचानको मूल मर्म पनि हो । व्यक्ति प्रतिभाका लयभित्र बाँधिएर आफरमा साभ्ना मुद्दासहितको फरक विचार अर्थात् पहिचान अपहेलित र दलित नहुने तथ्य संश्लेषित छ । यो मुद्दा साभ्ना छ र यसलाई बोध गर्न व्यक्ति प्रतिभा स्वतन्त्र

र पृथक् पनि छ । यो प्रतिभा क्षमतासँग जोडिएको छ जुन ससुरको ल्याङ्को आधार हो र क्षमताको व्यक्ति रचनाको आधार प्यारोल हो । यो युगचेतनामा रचनाकार जोडिने सिर्जनात्मक आधार पनि हो । यो दृष्टिकोण इमिक र इटिकका रूपमा पनि खोजी गर्न सकिन्छ । यस्तै सम्पादन र क्षमताको आधारमा यो युग चेतनाको खोजी हुने देखिन्छ । रचनाकार यो आधारबाट पृथक् हुन सक्दैन ।

विषय र रचना

भाषामा सामाजिक पक्ष स्थिर छ र त्यसको अड्कन अमूर्त हुन्छ । त्यस्तै साहित्यिकतामा पनि सामाजिक पक्ष स्थिर छ र त्यसको अड्कन अमूर्त छ । यसलाई बोलीमा मूर्त रूप दिइन्छ । साहित्यिकतामा पनि विधा छनोटपछि रचनामा मूर्त रूप दिइन्छ । आफरमा पौराणिक सन्दर्भदेखि वर्तमानसम्मको सामाजिकतामा रहेको पक्षलाई विषय बनाइएको छ । यसक्रममा आरन र सम्बद्ध क्रियाशीलता जीवनसँग जोडिँदाको सामाजिक पक्ष, साभ्ना मान्यता या साहित्यिकताको लागि बृहत् विषय क्षेत्र हो । यस्तै बाजा र लुगा सिउने मेसिनसँगको क्रियाशीलतामा प्रतिविम्बित सामाजिक पक्षमा पनि आफरको अभिमत बिर्सन मिल्दैन । छाला र जुत्ता सिउने औजार, सारङ्गी र त्यसमा बाँधिएको पक्ष अनि शरीरको पोष देखिएको वादी मानसिकताको जीवन सन्दर्भका आधारबाट समाजमा विद्यमान तथ्य साहित्यिकताको मूल पक्ष हो । वास्तवमा यो साहित्यिक पक्षको अभिन्न विषय हो । आफरमा यो साहित्यिकता लयसँग आवद्ध भएर आएको छ । यो साहित्यिकता व्यक्ति प्रतिभासँग साटिँदा लयको समान पक्ष पनि वैयक्तिक शैली अनुसार भिन्न देखिन्छ । भिन्न देखिनु रचना हो र त्यस रचनाको अन्तर्गत अन्तर्वस्तु साभ्ना देखिनु साहित्यिकता हो । यसरी सिर्जनात्मक पक्षमा साहित्यिकता(समष्टि) र रचना (व्यष्टि) का विचको सम्बन्ध रहेको हुन्छ । यसैले साहित्यिक लेखन समष्टि र व्यष्टिको स्पष्ट आधार हो । यस आधारभित्र रहेर समष्टिको प्रतिविम्बमा व्यष्टिको प्राप्तिको चिन्तन गर्ने मार्ग देखापर्छ । त्यसैले साहित्यिकता समष्टिको प्रतिविम्ब व्यष्टि रचनामा आएको हुन्छ । यसरी

साहित्यिकता र रचनाको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुन्छ । अछुत समाजलाई छुत समाजका नाममा गरिएका व्यवहार र त्यसले सिर्जना गरेका मान्यता अनि अछुत समाजले पनि अछुत ठानेर गरेका व्यवहारका विषयमा पनि यस कृतिमा उठाइएको विषय क्षेत्र हो जुन साहित्यिकताको आधार हो । छुत समाजले अछुत समाजप्रति गरेको व्यवहार र त्यस साहित्यिकतामा व्यक्ति प्रतिभा साटिँदाको रचना केवल विनावी यसरी प्रस्तुत गर्छन् :

वेदमा बयान गरिएभै
भूठ नै सही मानौं तिम्रा पुर्खाहरू
मुखबाटै जन्मिएछन् रे
मेरा पुर्खाहरू पाउबाटै जन्मिएछन् रे
तर अफसोस
तिमी आमा र मेरी आमाको
उस्तै अड्गबाट जन्मिएका हामी
आखिर किन ?
तिमी जस्तै म अछुत र
म जस्तै तिम्री छुत
हे राम
म उही शूद्र शम्बुक
तिम्रो राम राज्यको
एक अछुत ।

यसरी नै अछुतबाट पनि अछुत ठानिएको सामाजिक पक्षको साहित्यिकतामा केवल विनावी कै कथन छ :

जातीय पिरामिडको पिँधमा
पुर्खौँदेखि पिल्सिएकी
छुतहरूकी अछुत
अछुतहरूकी अछुत
म हुँ डिक्रा वदिनी
साहेब !

नेपाली समाजको जातीय सन्दर्भका यिनै पक्षमा यस सङ्ग्रहका सबै कवि साभ्ना साहित्यिकताको प्रस्तुतिमा छन् । प्रत्येकले समाजको यो पक्ष लयबाट व्यक्ति रचनामा

बोध गराउन लागिपरेका छन् । यो मनु निर्मित सामाजिक भेदको नीति पौराणिक अर्थात् परापूर्व कालदेखि चल्दै आएको र यसले सामाजिक थितिमा पारेको युगौंको प्रभाव नै यसको विषय क्षेत्र हो । त्यसैले साहित्यिकता साभ्ना विषय हो र यस साभ्ना विषयमा रचनाकार पृथक् हुनु रचनागत वैशिष्ट्य हो । साहित्यिकता आन्तरिक संरचना हो । यो साहित्यिकता बाह्य संरचनाका रूपमा रचना मार्फत व्यक्त हुन्छ । यसरी साहित्यिकता र रचनाको आधार स्पष्ट हुनु नै विषयको स्पष्टता हो ।

दृष्टिकोण र रचना

दलितको पहिचान कुनै दैनिक आवश्यकतासँग सम्बद्ध पेसामा रहेर श्रममा समर्पित रहेको भन्ने देखिन्छ । समाज सञ्चालनमा परिश्रमी समूहका रूपमा परिचित भएर पनि सामाजिक मान्यतामा तल्लो तहको अछुत भन्ने मान्यताप्रति आक्रोश व्यक्त गरिएको देखिन्छ । जैविक विषयमा छुत अछुतको एउटै पक्ष भए पनि सामाजिक मान्यतामा रहेको यो पक्ष अर्थहीन रहेको चर्चा यस क्रममा आएको छ । जुन आफरमा उन्मुक्त पुस्ताले ठम्याएको साभ्ना क्षेत्रभित्रको आधार हो । आफरमा यस पुस्ताले छुवाछुवाछुतका नाममा गरिएको सामाजिक भेदभाव माथि बहस चलाउँदा दुईवटा साभ्ना पक्षको दृष्टिकोण(छुतको दृष्टिकोण र अछुतको दृष्टिकोण)बाट व्याख्या गरेको देखिन्छ । यस दृष्टिकोणमा भोगाइ, अनुभूतिको दृष्टिकोण र अवलोकनको आधार फरक पक्षबाट आएको छ । यसो भए पनि यी दुवै पक्ष साभ्ना साहित्यिक सन्दर्भ हो । छुतका सन्दर्भमा केशव सिलवालको अभिव्यक्ति यस प्रकार हेर्न सकिन्छ ।

तिमीले बनाएको मूर्तिलाई होइन
तिमीलाई नै देवता मान्नुपर्थ्यो
तिम्राकर्मी हातहरूलाई
प्रेमले चुम्बन गर्नुपर्थ्यो
बिटुलो इतिहासलाई कुल्चेर अब
म तिमीलाई मानवीय जदौ गर्न चाहन्छु ।

यही छुत अछुतको सामाजिक पक्षभित्रको साभ्ना साहित्यिकता कवितामा खोजी गर्दै बहसमा ल्याइएको कृति आफर हो । यस सन्दर्भबाट आफर साहित्यिकता विचार केन्द्रित छ वा दृष्टिकोणबाट निर्देशित छ भन्ने तथ्य यसबाट स्पष्ट हुन्छ । यो समाजमा विद्यमान पक्ष हो । समाजको यो पक्ष रचनामा साटनुको उद्देश्य कवि हरिशरण परियारका शब्दमा यसरी प्रस्तुत छ :

बजाउनु छ
छत्तिसै ख्याली
छत्तिसै राग
र ब्युँझाउनु छ
दमित बस्तीहरू !

समाजमा विद्यमान यस थितिका विरुद्ध जुभार हुँदै नयाँ समाज निर्माणमा लागि पर्दाको सचेत आवाज र यस आवाजमा कवि मुक्तान थैवा लेख्छन् :

भैगो, मै भैदिउँला, देशविनाको शूद्र अछुत
अर्थात्
एउटा सीमाहीन अन्तर्राष्ट्रिय जात ।

सामाजिक पक्षभित्रको यो साभ्नापन अमूर्त र समाजका मानसिकतामा हुर्किएको छ । यसलाई मूर्त बनाउन व्यवहारको वैयक्तिक अनुभूति लयसँग साटिएर यस कृतिमा दृष्टिकोण लेखिएको छ । यस दृष्टिकोणमा आफरको साहित्यिकता या सामाजिक मानसिकता स्पष्ट बनेको छ ।

भाव र रचना

सामाजिकता भावमा पनि रहेको हुन्छ । यो भाव मानसको समाज र त्यस समाजको आधारबाट नै प्रस्तुत हुने गर्छ । मानव मनका ती पक्ष अनेक सन्दर्भमा अभिव्यक्त हुने गर्छन् । यस पक्षको सामयिक आधार र ती आधारभित्रका चेतना पनि यस क्रममा आएको पाइन्छ । आफरमा अपहेलित हुँदाको भाव, सिपको स्वाभिमानमा बाँच्दाको भाव, शरीर बेचेर जीवन धान्न बाध्य हुँदाको

भाव, मुक्त हुनका लागि सङ्घर्षमा जोडिएको भाव यस कृतिमा देखिएको छ । आक्रोश, करुणा, हास्य र वीर भावमा यस कृतिका रचना साटिएका छन् । त्यसैले साहित्यिकताको यो अमूर्त भाव रचनाबाट मूर्त बनेको छ । समाजमा विद्यमान साहित्यिकताको यो भाव कविका विविध रचनाबाट स्पष्ट बनेको देखिन्छ ।

लय र रचना

समाजमा विद्यमान साहित्यिकताका मुख्य तीन आधार रहेको देखिन्छ । लय, कथन र अभिनयमा नै यो साभ्ना पक्ष व्यक्ति रचनामा साटिने हुँदा लयको यो पक्ष विशिष्ट देखिन्छ । साहित्यिकता व्यक्त गर्न आफरमा रोजिएको आधार लय हो । त्यसैले यो क्षेत्र लय अर्थात् कविताबाट अभिव्यक्त भएको छ । मुक्त लयको चयनमा यो पक्ष साभ्ना बनेको छ । मानव वंशवृक्षमा छुत र अछुतको सामाजिक मानसिकता निर्माणको पौराणिक आधार हेर्दा मुख र पाउको संस्कार देखिन्छ । यस अभिव्यक्तिमा छुवाछुतको पौराणिक या प्राचीन सन्दर्भ, ऐतिहासिक पक्ष, सामाजिक मान्यता र परिवर्तनप्रतिको चेतना वा जागरणमा नै संश्लेषण भएको छ । यो साहित्यिकता वैयक्तिक सन्दर्भमा साटिँदा प्रत्येक रचनाकारको मौलिक शैली भएर कवितामा प्रतिविम्बित भएको छ । त्यसैले रचनाको साभ्ना क्षेत्रको वैयक्तिक पक्षको अन्तःसम्बन्धमा यो लेखन स्पष्ट भएको छ ।

भाषा र रचना

आफरमा साहित्यिकताको एक आधार भाषाको विशेष प्रयोग भएको पाइन्छ । समाजमा छुत अछुत जाति विशेषलाई प्रयोग गरिने साभ्ना शब्दको प्रयोग यस कृतिमा भएको छ । विशेष शब्दको प्रयोग जुन समाजमा साभ्ना छ त्यो पक्षलाई यस कृतिमा साहित्यिकतासँग व्यक्ति रचना बनाई जोडिएको छ । यसमा शूद्र, अछुत, छोइडुम, बदिनी, चौला, बालिघरे, सुजेरो, आरन, दमाई, कामी सार्की, हलिया, सनई, घन आदि शब्द साहित्यिकताको सामाजिक

प्रयोग हो । यस्तै सम्बोधनको साभ्नापन पनि वैयक्तिक शैली सहित यसरी प्रयोग भएको पाइन्छ :

तथापि

मैले छोउको तिमीलाई चल्दैन भने भो काजी म
अछुतै सही

बस् मैले फेरेको सास तिमीले नफेरे पुग्छ

मैले ओढेको आकास तिमीले नओढे पुग्छ ।

नेपाली समाजको यही साभ्ना पक्षको खोजी र त्यस किसिमको भाषा चयनमा रचनाकार स्पष्ट देखिन्छन् । यस आधारबाट हेर्दा आफरको भाषा साभ्ना साहित्यिकतामा आएको छ । यो साहित्यिकता विविध रचनाकारका रचनामा वैयक्तिक छापसहित पृथक् बनेको छ । यसरी साहित्यिकता र रचनाको अन्योन्याश्रित सम्बन्धबाट आफरको समाज स्पष्ट भएको छ, र युगीन यथार्थ स्पष्ट भएको छ ।

निष्कर्ष

ससुरका भाषा सम्बन्धी मान्यता भाषा र वाक्का केन्द्रमा रहेर साहित्यको अध्ययन, विश्लेषणको परम्परामा फरक एक आधार वा पद्धति निर्माण गरी त्यस अनुसार साहित्यको विश्लेषण यस लेखमा प्रस्तुत छ । यसमा ससुरको मान्यता सामाजिक पक्ष भाषा र वैयक्तिक प्रयोग बोली भन्ने रहेको छ । यस आधारलाई लिएर साहित्य अध्ययनमा साहित्यिकता साभ्ना पक्ष हो र रचना त्यही साभ्ना पक्षको वैयक्तिक प्रयोग हो भन्ने आधार बनाइएको छ । यस सन्दर्भमा ससुरको भाषा र वाक्को मान्यताको आधारबाट निर्मित साहित्यिकता र रचनाको विश्लेषणका क्रममा आफर कृतिलाई सोदेश्य चयन गरिएको छ । यस कृतिमा साहित्यिकताको लयसँग जोडिएर र रचनाको सम्बन्धबारे चर्चा गरिएको छ । साहित्यिकता उही भएर पनि प्रत्येक रचनामा रचनाकारको मौलिक उपस्थिति छ । यसमा पौराणिक सन्दर्भ मनुस्मृति, रामायण लगायतका प्राचीन ग्रन्थका आधारबाट छुवाछुतको सामाजिक मान्यताले स्वीकार गरेको यथार्थ खोजी गर्दै त्यसमा नयाँ चेतनाको आधार निर्माणमा जोड दिइएको छ । यसमा

इतिहासका पक्ष, श्रमजीवी र सिपयुक्त व्यक्ति समूह अछुत भएको र त्यसमा परिवर्तन आवश्यक भएको पक्ष साभ्ना पहिचानको अर्थ हो र आफरको साहित्यिकता पनि यही हो । यो समाज साहित्यिकता(लय) पत्रेर रचनामा साटिँदा व्यक्तिको पहिचान बोधसँग जोडिएको छ । अर्थात् साहित्यिकताको साभ्ना क्षेत्र वैयक्तिक शैलीसहित पृथक् रचना भएर यस कृतिमा साटिएका छन् । यही आधार पक्षबाट अन्तः संरचना तथा बाह्य संरचनाको सम्बन्ध र त्यसले सिर्जनात्मक लेखनमा खेल्ने भूमिकाका विषयमा स्पष्ट मूल्यबोध हुने नै छ । यो पक्ष विद्यमान साहित्यिकतामा रचनाको पृथक् अस्तित्व भाषा र वाक्को अन्तः सम्बन्धमा बोध भए जस्तै हो । यही साहित्यिकता र रचनाको अन्तः सम्बन्ध नै यस लेखनमा स्पष्ट खोजिएको छ । वास्तवमा साहित्यिकता समाजको मस्तिष्क नै रचनाका रूपमा व्यक्ति प्रतिभाले प्रस्तुत गरेको हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, इन्द्रविलास (२०६१). *पश्चिमी साहित्यसिद्धान्त*. काठमाडौं : साभ्ना प्रकाशन ।
- आचार्य, जयराज (२०७१). भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक विमर्श. काठमाडौं : मकालु प्रकाशन गृह ।
- उप्रेती, सञ्जीव (२०६८). *सिद्धान्तका कुरा*. काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स नेपाल ।
- गौतम, कृष्ण (२०६४). *उत्तरआधुनिक जिज्ञासा*. काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।
- तिवारी, भोलानाथ (सन् १९८५). *आधुनिक भाषाविज्ञान*. नई दिल्ली : लिपि प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०६५). पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा-दोस्रो भाग (पाँचौं संस्क.). काठमाडौं : साभ्ना प्रकाशन ।
- नेपाल, घनश्याम (सन् २००९). *शैलीविज्ञान*. सिलगढी : एकता बुक हाउस प्रा. लि. ।

- न्यौपाने, टड्कप्रसाद (२०५१) भाषाविज्ञानको रूपरेखा. धरान : नेपाल बुक डिपो ।
- बन्धु, चूडामणि (२०७०). *भाषाविज्ञानका सम्प्रदाय* (चौथो संस्क.). काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- बिनाबी, केवल, प्रकाश गुरागाई र माधव घिमिरे अटल (२०७३). *आफर*. ललितपुर : समता फाउन्डेसन ।
- रस्तोगी, कविता/Rostogi, K. (1997). *Structural linguistics its originated and development*. Delhi: Penman Publishers.
- लिंबाले, शरणकुमार (सन् २००१) *दलित साहित्यका सौन्दर्यशास्त्र* (दोस्रो संस्क.). नयाँ दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।
- लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६२) *कविताको संरचनात्मक विश्लेषण*. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- लुइस, जोन/Lyons, J. (1971). *Introduction to theoretical linguistics*. (reprinted) London: Cambridge University Press.
- शर्मा, मोहनराज (२०४८) *शैलीविज्ञान*. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- श्रीवास्तव, रवीन्द्रनाथ (सन् १९९७). *भाषाविज्ञान सैद्धान्तिक चिन्तन*. नयाँ दिल्ली : राधाकृष्ण प्रकाशन ।
- ससुर, फर्डिनान्डडि./Saussure, F. De. ((1916), 1995). *Course in general linguistics*. (Fourth Impression). London: Duck Worth.
- हल, स्टुआर्ट/Hall, S. (1997). *Representations cultural representations and signifying practices* (reprinted). London: Sage Publications.